
פעולות המרי והלחימה היהודית בבגיה בתקופת השואה

Author(s): ש' קלס

Reviewed work(s):

Source: *Zion / ציון*, Vol. (תשמ"ב), pp. 463-482

Published by: [Historical Society of Israel/](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70040607>

Accessed: 26/11/2011 15:17

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion /*.

<http://www.jstor.org>

פעולות המרי והלחימה היהודית בבלגיה בתקופת השואה*

מאת שלמה קלס

שומה על החוקר את תולדות השואה בבלגיה לבחון מחדש את הסכימה הסטיריאוטיפית כמעט, של רוצח-קרבן-ועומד מן הצד, שהותוו ביחסים בין הגרמנים, היהודים והאוכלוסייה המקומית במזרח-אירופה. לדעתנו, סכימה זו משתנה כשהדברים אמורים ביהדות בלגיה; נבדוק את תקופתה תוך בחינת שלושה גורמים עיקריים: (א) אופי השלטון הגרמני בבלגיה, שהכביד, ולו במקצת, על יעילות הביצוע של הפיתרון הסופי; (ב) היחס האוהד של חלקים רבים באוכלוסייה המקומית למצוקת היהודים בקרבה; (ג) ההתארגנות היהודית הפנימית ואופיה האקטיבי.

א

מסע הבזק הצבאי של הוורמכט הגרמני מערבה היה מהיר ביותר. ב־28.5.1940, שמונה־עשר יום לאחר שהחל, הכריז המלך לאופולד השלישי על כניעה. בית המלוכה נשאר בבלגיה¹. לעומת־זאת לא הכירה הממשלה הבלגית בכניעה. ממקום מקלט בלונדון הצהירה על המשך המאבק לשחרור המולדת.

בעוד שבמזרח הנהיגו הגרמנים שלטון אזרחי בניצוחו של הס"ס, הקימו בבלגיה ובצפון־צרפת שלטון של ממשל־צבאי Militar-verwaltung, הגנרל אלכסנדר פון פלקנהאוזן נתמנה כמפקד הממשל־הצבאי. הוא ראה את הממשל הצבאי כ'מנהל־מפקח'², ושאף לנהלו על בסיס אמנות בין־לאומיות מקובלות³. יש המצביעים על מאבק, גלוי וסמוי גם יחד, שהתנהל בין חוגי הוורמכט לבין חוגי הס"ס⁴. בעיית־הכפיפות — Subordination — שבין רשויות הצבא והס"ס, בניגוד למה שניתן היה לצפות, לא הוסדרה ולא הוגדרה בצורה ברורה וחד משמעית⁵. מכאן, שנוצרו מתחים בין שני מוקדי הכוח והתנהל מאבק עז, כאשר כפיפות — להלכה, ועצמאות רבה — למעשה, השתזרו אהרדי⁶.

* מאמר זה מבוסס על חלק מעבודת גמר: 'יהודי בלגיה בשואה וגורמים מסייעים להצלחתם', שנכתבה בהדרכתו של יהודה באואר, המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א. ראה רשימת קיצורים בסוף המאמר.

- 1 ה' ברנרד, עמ' 8.
- 2 ר' וגנר, עמ' 179. למעשה הופעל המינהל האזרחי במקודם, אלא שבראש משרדי הממשלה לא עמדו שרים כי אם המזכ"לים הקודמים.
- 3 שם, עמ' 119; ר' ובר, עמ' 175.
- 4 ר' ובר, עמ' 35; ר' הרצוג — 69/61.
- 5 ר' ובר, עמ' 35, 41.
- 6 שם, עמ' 42.

מתחים אלה כשלעצמם וההגבלה, ולו החלקית, שהוטלה על פעילותו של הס"ס, פגמו לא פעם ביעילות הביצוע של המדיניות הנאצית ביחס ליהודים. לא פעם אף נמנעה התערבותם של נציגים מיניסטריאליים ומפלגתיים או מיופי-כוח של היטלר עצמו בענייני שלטון הכיבוש בבלגיה, בעוד שבשטחי כיבוש אחרים ברחבי הרייך השלישי היתה מקובלת ביותר. כן לקחה פעולתו של הממשל הצבאי בסרבול ניכר, עקב קיומו של מנגנון ביצוע אזורי-בלגי הכפוף לו, אשר יכול היה באמצעים שונים להשהות ולשבש ביצוען של הוראות.⁷ בניגוד לס"ס, היתה צמרת הממשל הצבאי אף-חשופה במידה מסוימת לכוחם של ביטויי ביקורת ומחאה מצד אישי ציבור מקומיים. עם זה יש לזכור, כי זרועות הממשל הצבאי מימשו מדיניות של כיבוש ודיכוי לכל דבר.⁸

בבלגיה התגוררו עד לפלישה הנאצית כ-85,000 יהודים, פחות מאחוז אחד מפלל האוכלוסייה. רובם — 'זה מקרוב באו', אם במסגרת גלי-הגירה צעירים יחסית, בעיקר ממזרח-אירופה, ואם כפליטים מגרמניה ומקצתם גם מאוסטריה וצ'כיה, שמצאו מקלט זמני בבלגיה.⁹ היהודים בעלי-אזרחות בלגית היוו כשבעה אחוזים בלבד מכלל היהודים במקום.¹⁰ עם הכיבוש הנאצי החלה בריחה המונית של תושבי-ארץ זו לעבר צרפת. בגל הבורחים, שפלל מעל למיליון נפש, היו גם כ-80% מהיהודים בבלגיה.¹¹ עד מהרה התעורר 'גל של חזרה לבלגיה', אשר נמשך עד לשלהי 1940.¹² לקראת ביצוע הפיתרון-הסופי לגבי היהודים נקטו הנאצים בכמה אמצעים מקדימים, אשר ניתן לראותם כשלבים בתוכנית-על, שנתקיימו בכל הארצות שבשליטתם (פרט לברית המועצות) בשינויים מקומיים קטנים: הגדרת מיהו יהודי על-פי חוקי נירנברג, רישום, הפרדה במגורים, השפלה (טלאי, עוצר וכו'), פגיעה ברכוש, בידוד (במזרח אירופה — גיטו), שילוח לרצח. גם בבלגיה יושמה שיטה זו בקוויה העיקריים.¹³

שלב א: מ-10.5.1940 ועד ה-28.10.1940 — בו התבסס שלטון הממשל-הצבאי. בשלב זה לא יזמו הנאצים פעולה אנטי-יהודית מיוחדת, ובדרך כלל לא נפגעו היהודים ופרנסתם נמצאה, באופן יחסי, בשפע.

שלב ב: מ-28.10.1940 ועד ה-25.11.1941 — החלת ההגדרה מיהו יהודי, רישום וראשית הגזירות. בשלב זה טרם פגעו בקיומם הפיזי של היהודים. מכריעה בשלב זה היא החלצותם של הבלגים, באמצעות תגובה פומבית, נמרצת ומרשימה, להגנת זכויות היהודים. היא מעמידה אותם בשורה אחת עם עמים אחרים, כגון ההולנדים והדנים; דומה

7 א"ר, ש, 29/5-0; ר' ובר, עמ' 167; וכן ראה בנידון תיאורו המאלף של שפאר, 'בתוככי הרייך השלישי'; וראה לעיל, הערה 2.

8 ר' הילברג, עמ' 387.

9 ר' ובר, עמ' 120.

10 י' טבקמן, עמ' 80.

11 א' ורבר — א"ר, ש, 1/183-0, עמ' 1.

12 י' טבקמן, שם; י' גוטפרינד — יידישע קולטור, ינואר 1969, עמ' 6.

13 תיתכן גם פריודיזאציה אחרת וראה עבודת גמר, עמ' 21.

שחלקם של הבלגים בפעולות האהדה וההצלה אינו פחות משל האחרונים ואולי אף רב יותר, ותמיהה היא שלא זכה להכרה הראויה. יש לראות עמדה יוצאת דופן זו שלהם, על רקע מוראות התקופה, דווקא כדוגמה לנורמאלי, לטבעי ולְהומאני — כפי שיש לצפות מעמית־תרבות.

החמור בין הצווים שנתכו על ראשי היהודים עד סוף שנת 1940 הוא 'צו הרישום', או כפי שהוא מכונה — 'הרגיסטר היהודי', מה־28.10.1940.¹⁴ פרסומו עורר מאבק נמרץ של חוגים שונים בממשל ובציבור הבלגיים נגד החקיקה האנטי־יהודית. הממונה הבלגי על משרד הפנים וועדת התחיקה של הפארלאמנט, הודיעו על סירוב חד משמעי לאשר ולהוציא לפועל את צו הרישום¹⁵; ולהתנגדותם נצטרפו מוסדות רבי־יוקרה נוספים¹⁶. יש לציין במיוחד את קריאתו של בכיר בישופי בלגיה — הקארדינאל ונ־רוי¹⁷, שנודע לה משקל מוסרי מיוחד, עקב השפעתה הרבה של הכנסייה הקאתולית בארץ זו. לאחר ששלטונות הממשל הצבאי לא הצליחו להתגבר על התנגדות הממשל הבלגי לבצע את רישום התושבים היהודים במשרדיו, נאלצו הגרמנים לבצע זאת בעצמם — במשרדי־הרקסיסטים¹⁸. רק באיזור אנטוורפן נהגו אחרת. שם הפגינו הפלמים יחס עויין ליהודים. עיריית אנטוורפן אף הגדילה לעשות, בציננה כל תעודת זהות יהודית בחותמת מיוחדת; הגרמנים מיהרו ליישם שיטה זו בבלגיה כולה¹⁹. בסופו של דבר הצליחו הגרמנים לרשום את רוב האוכלוסייה היהודית בבלגיה.

בהודעת ממשלתה הגולה של בלגיה בלונדון, מה־10.1.1941, ניתן לראות את גולת הכותרת של המחאה הבלגית נגד הגזירות. ההודעה והצווים בעקבותיה פורסמו בעיתון הרשמי Moniteur מ־25.2.1941, ובכך קיבלו גושפנקה רשמית וחוקית²⁰. ההודעה הכריזה: (א) כי הצווים פוגעים בזכויות־האדם, בהבחנים במוצא, גזע, דת ושפה כעילה לאפליה; (ב) כי הצווים נוגדים את עקרון הרכוש הפרטי, החוק והמשפט הבינלאומי; (ג) פירוט העונשים שיוטלו על משתפי־הפעולה עם הגרמנים, החל מקנסות ועד עונש מוות²¹! עמדה נחרצת זו השפיעה עמוקות על הלוח הרוחות בקרב הציבור ועל יצירת נורמות־התנהגות, ויש לראותה כמכרעת בהתפתחות היחסים שבין הבלגים ליהודים היושבים בקרבם. גזירות כלכליות על יהודי בלגיה, שפגיעתן מכאיבה ביותר, נוספו חדשים לבקרים כל אותו קיץ של 1941,

14 ב' גרפונקלס, עמ' 15; איו"ש, NG — 5219.

15 שם, עמ' 18, 20.

16 ל' שטיינברג, א', עמ' 31; 'Universit. Libre Du Bruxelles' = U.L.B.; ל' יחיל, עמ' 37; ב' גרפונקלס, עמ' 22; ה' ברנרד, עמ' 35.

17 ה' ברנרד, עמ' 35.

18 י' טבקמן, עמ' 93.

19 תבע"פ, (27), עמ' 5 — הרב אולמן; ב' גרפונקלס, עמ' 21.

20 שם, עמ' 30; ל' יחיל, עמ' 39.

21 שם, עמ' 33.

ובעקבותיהן התרבו הנזקקים לסעד²². בספטמבר אותה שנה הוצא צו, שהורה על ריכוז כל היהודים בארבע הערים: בריסל, אנטוורפן, לייז' ושרלרווי²³.

שלב ג: הקמת היודנראט: 'איגוד יהודי בלגיה' [להלן: אי"ב] קם על פי צו הממשל-הצבאי מ-25.11.1941²⁴. ניתן לראות בכך הרעה נוספת במצבם של היהודים. באיגוד היו שבעה חברים מקומיים וכמה יהודים מפליטי גרמניה נתמנו בו לעמדות מפתח; בראשו הוצב הרב הצבאי לשעבר — הרב שלמה אולמן²⁵. מבחינה פנים-יהודית היה זה גוף לא יציג, ברם — מהקמתו ועד לקיץ 1942 הפך האיגוד למרכז לפעילות-סעד לאלפי-יהודים. על-פי צו עברו אמנם כל הארגונים היהודיים לרשות האי"ב, אבל לא תמיד התמזגו עמו²⁶. צו חובת ענידת הטלאי הצהוב (27.5.1942)²⁷ הפך לאבן-בוחן ביחסים שבמשולש: גרמנים-בלגים-יהודים. בצו כלולים איומים בעונשים כבדים על מפריז, עד כדי גירוש למחנה ברנדונק הנודע לשימצה, וביצועו הוטל על המוסדות המוניציפאליים הבלגיים. איגוד השלטון המקומי ברחבי בלגיה השיב בסירוב. עיריית בריסל רבתי הודיעה אף היא על סירובה לבצע צו זה. רק עיריית אנטוורפן גילתה נכונות למלא אחרי²⁸. האי"ב, בעצת יושב ראש לשכת עורכי הדין, אימץ את גישת ראשי-הערים וסירב לחלק את הטלאי. הגרמנים עצמם נאלצו איפוא לעסוק בחלוקתו²⁹. עד כמה שידיעתנו מגעת — זהו מקרה חריג באירופה כולה.

שלב ד — שילוח מזרחה: ב'צו הגירוש', או צו ההתייזכות לעבודת-כפייה במזרח³⁰, מה-15.6.1942, ניתן לראות פרשת-דרכים בקורותיו של היישוב היהודי בבלגיה בתקופה זו. הצו נשלח מטעם הממשל הצבאי. לצו הגרמני צורף חוזר מטעם חברי האי"ב; כותביו מסבירים כי חויבו על-ידי הגרמנים להפיצו. ברם, בסעיף נוסף, שלא נכלל בצו הגרמני המקורי מזהירים הסרבנים כי '... הדבר יגרור תוצאות חמורות לגביך אישית, לגבי בני-משפחתך ולכלל האוכלוסייה היהודית בארץ זו'³¹. כן מוצהר בחוזר כי על פי הבטחת הממשל הצבאי מדובר בעבודת-חובה ולא בגירוש. שתי התוספות שצורפו על דעתו של האי"ב, מטילות צל על מעמדו ותפקידו ההנהגתי-המוסרי של האי"ב בקרב הציבור היהודי. צו ההתייזכות גרם לאובדן עשתונות ולבהלה נוראה בין היהודים³². במשך חודש תמים

22 על שוד רכוש — איר"ש, JM/1772/029/8, ובפירוט — ע' שמידט, עמ' 249, 169; י' טבקמן, עמ' 92.

23 ב' גרפונקלס, עמ' 38.

24 A.J.B = Association Des Juifs En Belgique (ולהלן — אי"ב). ארגון זה היה היודנראט של יהודי בלגיה, וראה בנידון: ר' לטובר, עמ' 207; ר' ובר, עמ' 122.

25 איר"ש, 29/3-0, עמ' 25 — מ' בנדיקטוס; תבע"פ, 1(27), עמ' 4 — הרב אולמן.

26 ל' שטיינברג, עמ' 53.

27 ילקוט מורשת ד', עמ' 46 — תיאורו של הטלאי.

28 ב' גרפונקלס, עמ' 43; ל' שטיינברג, עמ' 65.

29 שם, עמ' 44.

30 'Arbeitseinsatz' — המונח, בו השתמשו הגרמנים כהסוואה לשילוח לאושוויץ.

31 ר' לטובר, עמ' 210; מורשת D 1.5014.1; איר"ש 029/8.

32 איר"ש, 3/881-0, עמ' 2.

גברה הנטייה להתייזב מול אפשרות ההתחמקות וההסתתרות. כמעט ולא נותרה משפחה יהודית שלא שלחה אחד מבניה כ'נציג' לשילוחים. הנוער נטה להאמין, שבכך הוא מציל את משפחתו³³. אמנם נמצאו מתנגדים — אנשי המחתרת היהודית, אשר השמיעו קולם בתוקף, אלא שלא זכו לאוזן קשבת³⁴. המשלוחים יצאו ממאלין, תחנת הריכוז ומעבר עבור יהודי-בלגיה בטרם שילוח. מ-4.8.1942 ועד ל-31.10.1942 יצאו ממאלין שבעה-עשר משלוחים ובהם 16,882 יהודים וביניהם 3,335 ילדים; בהפסקות שונות עד ל-13.8.1944 סך הכל 25,559 יהודים. לאחר המלחמה חזרו לבלגיה 1,244 איש וביניהם 67 ילדים³⁵. על רקע אי-ההתייזבות מרצון של היהודים לשילוח, גברו החיכוכים בין האי"ב לבין הגיסטאפו. הדבר הביא למינויו של ר' הולצינגר כאיש קשר בין שני הגופים³⁶. המחתרת החליטה להגיב. חוליה פרצה לאי"ב ושרפה את הכרטסת³⁷. כאשר גברו החשדות נגד הולצינגר על שיתוף פעולה הדוק מדי עם הגרמנים, נרצח על-ידי איש המחתרת אהרן רקובר³⁸. שריפת הכרטסת, רצח הולצינגר ואיום על מלשינים יהודים, היוו סימנים בולטים לקיומו של ארגון-התנגדות ברחוב היהודי³⁹. ספטמבר 1942 מכונה 'החודש הטראגי' של יהודי-בריסל. בחודש זה בוצעו חטיפות גדולות לשילוח, וזרם היהודים אשר חיפש ומצא מיסתור גבר והלך⁴⁰. הגרמנים — לאחר שנוכחו כי האי"ב אינו מסוגל להוציא לפועל את הוראותיהם — זימנו את חבריו לפגישה במשרדי הגיסטאפו ב-24.11.1942, ואסרו במקום חמישה מהם. שלושה שוחררו ושניים שולחו למזרח⁴¹. היתה זו מכה קשה לאי"ב ואירועי החודשים יולי-ספטמבר 1942 הביאו לשינוי במעמדו, בהרכבו האישי ובפעולותיו. 'צו הגירוש' עורר תגובה של אהדה וגילויי סולידאריות בקרב הציבור הבלגי ומחאה מצד אישי ציבור חשובים⁴². המלכה-האם פנתה ישירות אל היטלר להפסקת השילוחים ובינתיים הובטח לה, שלא ישולחו יהודים בעלי אזרחות בלגית⁴³. הקארדינאל ונרווי היה פעיל במיוחד וידוע לפחות על שלוש פניות שלו לוואתיקאן, בנידון⁴⁴. האהדה חרגה

33 י' זנברג, עמ' 31; איו"ש, 3/881-0, עמ' 3 — ז' ורדי-בונים.

34 תבע"פ, (27)8, עמ' 5 — ג' רוזנצווייג — פלדמן.

35 ו' ובר, עמ' 154.

36 איו"ש, 4-1773/JM; תבע"פ, (27)1, עמ' 4 — הרב אולמן; י' טבקמן, עמ' 97; שם, 0/29/3, עמ' 14 — מ' בנדיקטוס; תבע"פ, (27)80, עמ' 8 — ד' פרדמן; י' גוטפרוינד — יידישע קולטור, 2, פברואר 1969, עמ' 37.

37 י' גוטפרוינד, פריישראל, 3.5.1972.

38 י' גוטפרוינד, יידישע קולטור, 3, מרס 1969, עמ' 50; וכן ראה גירסאות אחרות: איו"ש, 29/3-0 — מ' בנדיקטוס; איו"ש, 1-1773/JM; ל' שטיינברג, א', עמ' 60.

39 י' גוטפרוינד — פריישראל — 29.8.1972.

40 י' טבקמן, עמ' 125.

41 ל' שטיינברג, א', עמ' 62; מ' בנדיקטוס — איו"ש — 23/3-2/92-0.

42 ה' ברנרד, עמ' 62.

43 ב' גרפונקלס, עמ' 49.

44 פשעי מלחמה, עמ' 28; טש' לקלף, עמ' 118; ב' גרפונקלס, עמ' 59-61; ו' ובר, עמ' 152.

ממסגרת של עילית דתית או מינהלית, ואלפים מכל שכבות העם היו מעורבים במעשי עזרה והצלת יהודים⁴⁵. כל עוד התייצבו היהודים לשילוח מרצונם, לא הוגשה להם עזרה מצד הבלגים. אך כאשר חדלו להתייצב מרצונם וניסו לעקוף את הגזירה, באמצעות יצירת זהות חדשה או מציאת מקום מסתור, נתקלו לרוב באווירה של הבנה, אהדה ועזרה. גורמים שונים ורבים בציבוריות הבלגית פעלו רבות למען הסתרת ילדים יהודים ומבוגרים והצלתם. נמנה רק מקצתם:

(1) O.N.E.⁴⁶ — 'המוסד הלאומי לילדים', בראשות הגב' איוון ניוויז'אן, אשר נחשבת ובצדק, בתור ה־Grande-Dame (מטרוניתא) של הקרי האירופי, לוחמת אמיצה להצלת ילדים וביניהם אלפי ילדים יהודיים⁴⁷; (2) הכנסייה הקאתולית ובראשה הקארדינאל ונררי. נציין את 'איגרת הרועים' שפרסם ובה איסור מפורש להפעיל לחץ על ילדים יהודים להמרת דתם בזמן שהותם במיסתור⁴⁸; (3) הכנסייה הפרוטסטנטית, שלא פרסמה הצהרות בפומבי, אולם רבים מראשיה, כמריה ומאמיניה סייעו בהסתרת ילדים יהודים⁴⁹; (4) J.O.C. — 'ארגון הנוער העובד הקאתולי'⁵⁰; (5) ארגון 'עזרת הכפר לילדי העיר', ביניהם 'נטמער' המסתתרים⁵¹, ועוד מוסדות רבים⁵²; (6) המוסד 'עזרה לחורף', אחד הארגונים הגדולים בבלגיה, שהקיף המונים והיה בעל ניסיון רב בהושטת עזרה לנזקקים, להסתרת יהודים מבוגרים⁵³; (7) ה'סרבנים' — בחלוף השנים 1942–1943, נאלצו רבבות גברים מפין הבלגים להסתתר, מחמת הסירוב לצאת לעבודת־כפייה לגרמניה. האוכלוסייה נטתה להושיט להם עזרה ככל יכולתה. הדבר הקל מאוד על 'העלמותם' של יהודים רבים. לרוב הבחינו הבלגים היטב מי מביניהם הם 'פלמים'⁵⁴. הפקידות הבלגית, בעיקר במוסדות המוניציפאליים⁵⁵, השתלבה אף היא בפעולות הסיוע ל'סרבנים' והושיטה עזרה מועילה ביותר גם ליהודים; (8) הצלב האדום הבלגי — אף הוא השתלב בהגשת עזרה ליהודים, בעיקר בשלוח חבילות מזון לחטופי־מאלין, שחיכו לתורם לשילוח⁵⁶. כן רבים מספור הם המקרים של עזרה מצד בודדים⁵⁷. זאת ועוד, במקורות המצויים תחת ידינו ובעדויות הרבות לא נמצאה ולו טרוניה אחת, על מחסור במשאבים כספיים כסיבה להפסקת מהלך

45 איו"ש, 29/3–0 — מ' בנדיקטוס.

46 'L'oeuvre Nationale De L'enfance' = O.N.E.

47 ה' ברנרד, עמ' 59; ב' גרפונקלס, עמ' 82; ל' שטיינברג, א, עמ' 91.

48 איו"ש, 0–3/1116 — ח' ורבר־אביצור; שם, 0–2/1084, עמ' 6 — ר' ונ־פראג; ל' שטיינברג, א, עמ' 104, 102.

49 ב' גרפונקלס, עמ' 74.

50 'Joven. Oeuvre Cattolique' = J.O.C, וראה: ל' שטיינברג, א, עמ' 105.

51 Aide Paysanne Aux Enfants De Villes. איו"ש, 0–2/571 — א' שטרנו.

52 על כל אלו ראה: ר' לטובר, עמ' 93–97.

53 'Le Secours d'Hiver' ולהלן — S.H. וזהה עם — Winterhilfe.

54 'פלמים' — הכוונה ליהודים; ועל ה'סרבנים' ראה: ה' ברנרד, עמ' 60.

55 איו"ש, 0–3/3453 — ש' ורבר; י' זנדרברג, עמ' 46.

56 ב' גרפונקלס, עמ' 83.

57 איו"ש, 0–2/331, עמ' 10 — מ' הייבר; י' זנדרברג, עמ' 74, 158, 164 ועוד.

כלשהו בפעולות הסיוע להצלת היהודים⁵⁸. מן הראוי לציין, כי ההסתייעות בארגוני ההצלה הבלגים לא נתאפשרה אלא לאחר יצירתה של התארגנות יהודית פנימית שגייסה ארגונים אלה לעזרתה.

ב

כאמור, היתה האוכלוסייה היהודית בבלגיה בעיקרה אוכלוסיית מהגרים. המהגרים ממזרח אירופה היו הרוח החיה בפעילות הציבורית. ערנותם הרבה מעוגנת בעברם הפוליטי האקטיבי בארצות מוצאם. בפעילותם התוססת יש לראות מפתח להבנת התנהגותו ופעולותיו של הציבור היהודי המקומי כולו בתקופת הכיבוש הנאצי⁵⁹.

למרות הבריחה ההמונית, החלה עוד בקיץ 1940 התארגנות ציבורית עצמית והוקמה 'נציגות יהודית', אשר כללה אישי-ציבור ופעילי-מפלגות גם יחד⁶⁰. 'עזרה' הפך למוסד מרכזי של סעד ונשאר כגוף היהודי היחיד המוכר על-ידי הממשל הצבאי⁶¹. המפלגות חידשו את פעילותן, לרוב בהרכבן האישי הקודם, לאו דווקא במסגרות הישנות⁶². שני ארגונים חשובים, שמאחוריהם התייצב ציבור מאורגן ופעיל, היו: 'סולידריטט'⁶³ ו'עזרה הדדית'⁶⁴. 'סולידריטט' היה ארגון עזרה מוסדם של הקומוניסטים היהודים. הוא פעל על בסיס הסקציות של ארצות המוצא של המהגרים⁶⁵. ברם, הקומוניסטים היהודים בבלגיה נתייחדו בכך, שפעלו מתוך סולידאריות כלל-יהודית ותרמו רבות להצלת ילדים ומבוגרים. 'עזרה הדדית' (ק"ה) נוסד על-ידי פועלי-ציון שמאל, בשלהי 1940, ולמעשה היה המשך ישיר למסגרתם המפלגתית עד לכיבוש. הם הצליחו לפתח פעילות ציבורית ותרבותית עניפה, ואף הם נטלו חלק חשוב בהצלת יהודים⁶⁶. ביחסים בין שתי המפלגות, שעמדו מאחורי שני הארגונים הנ"ל, שררה אווירת תחרות בכל שטחי-הפעילות הציבורית עוד בתקופה שקדמה לשואה, שכן נאבקו על תמיכתו של אותו המהגר היהודי. ואמנם, הקיטוב הפוליטי-האידיאולוגי נמשך חרף מורכבותו של המצב החדש⁶⁷.

אווירת הפעילות והפעלתנות משקפת את הלוח-רוחו של ציבור פוליטי זה. היה זה דור פעילים, שהמפלגה היתה לו גם בית. הפעילות התרבותית, המסגרות החברתיות, הכלכליות והפוליטיות, המועדון השופע חמימות והנכונות לעזרה — כל אלה ינקו מאווירת

58 תבע"פ, 80(27), עמ' 7 — ד' פרדמן; ר' לטובר, עמ' 40. תיאור מפורט הנוגע לסיוע שהגישו הבלגים להצלת יהודים, בעמ' 55–77 בעבודת הגמר.

59 ש' גוטפרינד — אי"ש, 1011 — E

60 י' טבקמן, עמ' 80; י' זנדברג, עמ' 53.

61 'Ezra' — O.C.I.S. = ...Oeuvre Centrale Israelite De Secours

62 י' טבקמן, עמ' 80, 89; י' זנדברג, עמ' 53.

63 'Solidarité' — 'Secours Populaire' — ולהן 'סולידריטט'.

64 'קעגנזייטיקע הילף' [להלן: ק"ה] 'Le Secours Mutuel Juif'

65 מ' אלטשולר, עמ' 28.

66 ל' שטיינברג, א', עמ' 85.

67 שם, ב', עמ' 242; ב' גרפונקלס, עמ' 88; י' טבקמן, עמ' 80, 93.

הפעילות שנתקיימה ב'בית הישן', במזרח-אירופה, ניזונו ממנה ושימרוה⁶⁸. נראה כי בתנאים שנוצרו בבלגיה, הצליחו הללו להעריך נכונה ובעוד מועד את המצב החדש, ולרוב אף הסיקו מסקנות מפוכחות ומעשיות ויוזמתם תרמה להצלחתם של אלפי יהודים. לא הם לבדם עשו במלאכה; נמצאו להם כאמור עוזרים נאמנים מקרב הציבור הלא-יהודי. ראשיתה של הלחימה היהודית היתה בהקמתו של הוועד להגנת יהודים, C.D.J.⁶⁹, כסניף של אחד מארגוני המחתרת הגדולים ביותר בבלגיה, ה-F.I.⁷⁰ ל-F.I. היו שתי זרועות: (א) P.A.⁷¹ — הבנוי במתכונת צבאית, כאשר חבריו מגויסים באופן מלא וכל זמנם קודש למאבק וללחימה; (ב) M.P.⁷² — אשר היווה כעין חיל-מילואים מקומי, המוכן להתייצב לכל קריאה. (לאחר השחרור הוכרו על-ידי ממשלת-בלגיה שני סוגים של לוחמי-מחתרת: אלו שהשתתפו ב'מרי-מזוין', לעומת אלו שהשתתפו רק ב'מרי-האזרחי'⁷³). הארגון החל את פעילותו בקיץ 1941, ולקומוניסטים היתה בו השפעה מכרעת. יש הרואים סמיכות בין המרצת הפעילות לבין פלישת הנאצים לבריה"מ⁷⁴. הקמתו של 'הוועד להגנת יהודים' [להלן — הול"י] קשורה ביוזמתו של גרט יושפה, שנמנה עם הקומוניסטים הפעילים שבקרב המהגרים היהודים בבריסל. יושפה בא בדברים עם נציג פועלי-ציון שמאל, אבוש ורבר, כנציג 'שני הכוחות הפעילים היחידים אז ברחוב היהודי'⁷⁵. היה זה בחודש 'צו הגירוש' — יולי 1942. ורבר העיד, כי עוד בסתיו 1941 יזם פגישה עם ציר קומוניסטי, ניסה לשכנעו בצורך להקמת מחלקה יהודית בתוך ה-F.I. וביקשו להעביר את הצעתו לצמרת הקומוניסטית⁷⁶. יושפה וורבר היתוו תוכנית פעולה והניעו אישים מרכזיים נוספים להצטרף לוועד זה. באוגוסט 1942 התקיימה ישיבת היסוד של הול"י. הרכב הוועד הבטיח השתתפותם של ציונים וקומוניסטים, נציגי האינטליגנציה וחוגי הכלכלה. בלטו בהעדרם שני גופים: נציגי המפלגות הדתיות ונציגי ה'בונד'⁷⁷. עם הקמת הול"י נוצרה חזית מחתרית נרחבת ומאוחדת ברחוב היהודי.

68 ע' מנדלסון, עמ' 202.

69 Le Comité de Defense Des Juifs in Belgique = C.D.J.

70 Front National De L'indpendance De Belgique = F.I.; סקירה על תנועות המרי — ה' ברנרד, עמ' 84–118; על מיבנה הארגון ראה ל' שטיינברג, א', עמ' 37.

71 Armee Belges Des Partisans = P.A.

72 Milices Patriotiques = M.P.

73 מרי מזוין — 'Resistance Armée'; מרי אזרחי — 'Resistance Civile'; וראה ל' שטיינברג, א', עמ' 75.

74 ל' פוליאקוב, עמ' 232; ה' ברנרד, עמ' 99; ל' שטיינברג, ב', עמ' 241.

75 ר' לטובר, עמ' 23; על מבנה הול"י — שם, עמ' 2.

76 תבע"פ, 7/א (27), עמ' 3 — א' ורבר.

77 בעוד נ' לבקוביץ — תבע"פ, 48/א (27), עמ' 17 — מוסר, כי 'המזרחי לא היה קיים...', נמסר בדו"ח אחר, כי הם '... הצ"כ' — דאגו גם לאנשי "המזרחי" — מורשת — Be-58, D 1.64.

בעיית עמדתם של פעילי ה'בונד' ומעורבותם בפעילות המרי טרם הובהרה. וראה בנידון — עדות ראש ה'בונד' בבלגיה: ב' צ'חנובסקי — איר"ש, 2/46–0; י' טבקמן, עמ' 113; י' גוטפרינד — יידישע קולטור, 1, ינואר 1961; שם, 2, עמ' 68; תבע"פ, 7/א (27), עמ' 9 — א' ורבר, והסוגיה מצריכה עיון.

עיקר מאמציו של הארגון הופנו למאבק נגד גזירת השילוחים. החל חיפוש קדחתני אחרי מקומות מיסתור, לילדים ולמבוגרים. נקבעו קווי-פעולה והוקמו חמש מחלקות: הצלת ילדים; הצלת מבוגרים; כספים וניירות מזויפים; עיתונות ותעמולה⁷⁸. כמה חברים מרכזיים של הול"י המשיכו בפעילותם במסגרת ה"א"ב; כן היו כל פעיליה של הול"י חברים בארגוני-מרי בלגיים שונים⁷⁹. ואמנם, הול"י נחשב כארגון של 'מרי-אזרחי' להצלת יהודים נרדפים, אך מרבית חבריו המרכזיים הוכרו לאחר המלחמה כלוחמים גם מטעם 'המרי המזויין'⁸⁰. הכפילות שאפיינה את פעילותם של אנשיו שהשתייכו גם למסגרות מרי מחתרתיות שונות, קבעה את צביונו של הול"י 'כגוף מובהק לקואורדינאציה של כוחות רבים, פרטים וקבוצות, ארגונים ומוסדות, ששימר את האוטונומיה של הגופים הנ"ל ככל האפשר'⁸¹. הפיצול הארגוני לא פגם באחדות התודעה העצמית ובבהירותה של המטרה. 'המרי שלהם היה בעל אופי יהודי ובעל מוטיבציה יהודית'⁸². עם זאת הוסיף להתנהל מאבק פוליטי סמוי וגלוי על עמדות-השפעה בין הזרמים השונים ששולבו בתוך הול"י, ובמיוחד — בין הקומוניסטים לבין המחנה הציוני, כשהדברים אמורים בעשיית נפשות בקרב הילדים והנוער. כל צד ייחס ערך עליון לא רק להצלת חייו של דור העתיד אלא גם לעיצוב דמותו האידיאולוגית^{82א}.

הול"י יצר מסגרת ארגונית מסועפת לצורך פעולות ההצלה. מאמצים רבים במיוחד הושקעו בהצלת ילדים. במחלקה שעסקה בכך פעלו אגפים לקשר, מיקום, תעודות-מזויפות, אימוץ, כספים, מחסנים, מזון וביגוד⁸³. הילדים היו מועברים בדרך כלל לסביבה חדשה ונבלעים בה במהירות. את המבוגרים אי-אפשר היה להעלים בצורה דומה, ונדרשו אמצעי זיוף-זהות משובללים. המדור לניירות מזויפים — מחלקת המבוגרים, טיפל במשימה קשה זו ואף סייע למחתרת הבלגית⁸⁴. אין ספק שהצלחת פעולות ההצלה של הול"י מותנית היתה במאמצי הסיוע מצד האוכלוסייה הבלגית, מוסדותיה וארגוניה שתוארו לעיל, וכמובן — בשיתוף הפעולה ההדוק עם ארגוני המחתרת הבלגית. על-פי נתונים ממקורות שונים אפשר להגיע להערכה זהירה של ממדי פעולת ההצלה של יהודי בלגיה. מתוך כ-65,000 יהודים שנמצאו בבלגיה בשנות המלחמה, שרדו בחיים כ-

78 ר' לטובר, עמ' 26; א' ורבר, חוברת-זיכרון, עמ' 79; ל' שטיינברג, א', עמ' 74; י' גוטפרוינד, יידישע קולטור, 2, פברואר 1969, עמ' 34; ב' גרפונקלס, עמ' 89.

79 על ארגוני-מרי בבלגיה ראה: ה' ברנד, עמ' 65–83; ר' לטובר, עמ' 27, 30, 39; וכן תיאורו של א' ניב בספרו האוטוביוגרפי. על-פי הערכה חברים היו בתנועות המרי השונות בבלגיה כ-700–800 יהודים, וראה — י' גוטפרוינד, יידישע קולטור, 3.3.1969 ובתבע"פ קסטה 1770, עמ' 28.

80 ר' לטובר, עמ' 71–79 — רשימת 768 בלגים, אשר הוכרו כמשתתפי 'מרי-אזרחי' על פעולותיהם להצלת יהודים, וזאת בהמלצת הול"י; כן ראה ל' שטיינברג, א', עמ' 72.

81 ל' שטיינברג, א', עמ' 74.

82 ל' שטיינברג, ב', עמ' 241.

82א מורשת D.1.64, עמ' 54.

83 ר' לטובר, עמ' 45.

84 אי"ש, 0–2/1084, עמ' 8 — ר' ונפראג; ר' לטובר, עמ' 33.

35,000, כלומר — כמחצית. מתוכם ניצלו למעלה מ-23,000 יהודים על-ידי הול"י (ביניהם כ-3,000 ילדים), ואילו כ-10,000 מצאו מקלט בכוחות עצמם.⁸⁵

ג

כפי שראינו לעיל, הצלת יהודים, ילדים כמבוגרים, מהווה פעולת-מרי אקטיבית מובהקת. ברם, ההבחנה שנעשתה בבלגיה בין 'מרי-אזרחי' לבין 'מרי-מזויני' עוררה ויכוח על שאלת קיומו או אי-קיומו של 'מרי יהודי מזויני'. הוויכוח ניטש עד ימינו, בין פעילי המחתרת החיים בבלגיה ובישראל. אם אמנם נתקיים מרי יהודי מזויני, נשאלת השאלה מה היה אופיו, מי היו נושאי, היכן, בשם מי ובאילו מסגרות היתה פעילותו.

בשלהי שנת 1940 התעצמה התעמולה האנטי-נאצית בקרב הארגונים היהודיים. עיתונים שירדו למחתרת קראו כל אחד על-פי דרכו, ובהדגשים שונים, להמנעות מעבודה למען מכונת המלחמה הנאצית.⁸⁶ באורח אופייני, המופר לנו גם ממקומות אחרים, החלה המחתרת-היהודית-הלוחמת לפעול לנידוי בוגדים, מלשינים ומשתפי פעולה.

המאבק הממשי הראשון החל על רקע פריחת תעשיית-הפרוות, שהיתה ברובה אם לא כולה, בידי יהודים. בתחילה היה למאבק אופי הסברתי גרידא, כגון: ביקורים בבתי חרושת לשם ויכוח ושכנוע, אך אלה הפכו עד מהרה לתיגרות ידיים.⁸⁷ למרות ששני הארגונים, 'סולידריטט' ו'עזרה הדדית', לא הגיעו בדרך כלל לשיתוף פעולה ביניהם, הרי במאבק נגד הפרוונים פעלו יהודים.⁸⁸ הם הקימו ועדים אזוריים וועדי-רחוב, ובאמצעותם ניצחו על פעולת-תעמולה זו, אשר בדרך-כלל קצרה הצלחה בקרב הפועלים. כן נטלו על עצמם שני הארגונים את האחריות למציאת מקום עבודה חליפי לאלה שהשתכנעו ונטשו את מקום עבודתם, או לפחות לסיפוק צורכי הקיום שלהם.⁸⁹ בעלי המפעלים מצדם, הקשיחו את התנהגותם כלפי התועמלנים, והמאבק החרף והלך. אמצעים חדשים ננקטו: שיגור מכתבי-איום וציור כרזות על קירות בתי הפרוונים, כגון: 'בוגד לאומי'; 'כאן גר בוגד'. כן הופצו כרוזים בסגנון דומה שכוונו גם לכלל האוכלוסייה.⁹⁰ קיטוב העמדות התבטא בכך ש'היו גם כמה מקרים, בהם ירדו בעלי-המפעלים לשפל המדרגה של הלשנה לגיסטאפו'.⁹¹ הידיעות על המאבק הפנים-יהודי ברובע היהודי הגיעו לאזני הבלגים ואף לגרמנים. כפי שנראה להלן, הדברים אף הגיעו לידי ניסיון התנקשות בחיי אחד הבולטים בין משתפי-

85 וראה הפירוט בלוח סטטיסטי בעמ' 75 בעבודת הגמר.

86 אי"ש, 0-1/183, עמ' 5 — א' ורבר; ר' לטובר, עמ' 265-283 — על עיתונים במחתרת; ל' שטיינברג, א', עמ' 78; 'מורשת' — C.7.28.

87 אי"ש, 0-3/882, עמ' 3 — ר' טבקמן-קיבל; אי"ש, E/1011, עמ' 4 — י' גוטפרינד; 'מורשת', 7.13. — על משפט ציבורי, שאורגן נגד התנהגות הפרוונים.

88 י' גוטפרינד — יידישע קולטור, 1, ינואר 1969, עמ' 9.

89 תבע"פ, (27)4, עמ' 3 — י' גוטפרינד.

90 תבע"פ, (27)97, עמ' 4 — ח' וקסמן; אי"ש, 0-2/199 — ח' פריי.

91 י' גוטפרינד לעיל, הערה 88.

הפעולה עם הגרמנים. המאבק נגד הפרוונים ותכיפות הגזירות הנאציות על היהודים, האיצו את המהלך לקראת מאבק מזוין בגרמנים.

הקבוצה הלוחמת הראשונה קמה בשלהי שנת 1941, ביוזמתו של יעקב גוטפרינד: '...בנובמבר או דצמבר 1941, הזמנתי את וולף וייכמן והרשל יעכימעק, שניהם חייטים ואקטיביסטים בפרבר סן-ז'יל, כדי להתארגן למאבק נגד המפעלים העובדים למען הגרמנים. הצעתי להם להקים שלישייה במחתרת (לא חלמתי אז שנהפך לכוח גדול וחשוב)' ⁹². זמן מה לאחר מכן הצטרפו אליהם שני צעירים, פעילים מרכזיים בסולידריטט, מושקה רוזנצווייג ולייבקה רבינוביץ. הם קראו לעצמם 'סאבאטאזש גרופע' ('קבוצת-חבלה') ⁹³, וחיברו נוסח של 'שבועה' טקסית בידיש.

.. וולף וייכמן, שהיה המפקד של החוליה השנייה (כל חוליה — בת שלושה חברים), השיג קשר עם פרטיזנים בלגים ומסר לנו, שהם מוכנים לקבל אותנו — "אזוי ווי מיר שטייען און גייען [= כמות שאנו]", כקבוצה מיוחדת. עלינו רק לסור לפקודתם, לקבל משמעת ולתאם את הפעולות. מראשית 1942 הפכנו לחלק מהקורפוס הפרטיזני בבריסל ⁹⁴.

בכך הסתיימה תקופת קיומה העצמאי של קבוצה קטנה זו ובכל זאת הננו קוראים: '...נשארנו פועלים כיחידה יהודית נפרדת, בתפקידים מיוחדים ברחוב היהודי' ⁹⁵. 'הפכנו' ו'נשארו' — שתי הגדרות סותרות בפי אדם אחד (גוטפרינד); האומנם לפנינו היגדים שהם בבחינת דבר והיפוכו?

נפרט תחילה מקצת מן הפעולות אשר בוצעו על-ידי יחידה זו — 'הבטליון של גוטפרינד', כפי שנקראה לאחר-מכן, מתוך ניסיון להשיב על השאלה שהצגנו בראשית הפרק. במאס-אפריל 1943 החלו בהכנות למבצעים ממש. קבוצת וולף וייכמן החלה בתכנון פעולות חבלה ואילו הקבוצה של יעקב גוטפרינד — בתכנון פעולות טרור נגד הפרוונים והמלשינים. הירייה הראשונה נורתה על-ידי מרדכי ברסלר ופגעה בפרוון יהודי ⁹⁶. היריה שימשה כאזהרה: '...הצלחנו להכניס בהלה בקומץ קטן זה' ⁹⁷. בר-זמן הצליחה קבוצתו של רוכמן לחבל בבית-חרושת שעבד עבור הגרמנים ⁹⁸. לעזר רב היתה מעבדה כימית להכנת חומרי-חבלה שהופעלה על-ידי כימאים יהודים בעזרת ה-P.A. באותה עת (יוני 1942) נפלה על יהודי בלגיה אימת צו-ההתייזבות ובאוגוסט 1942 — ברצע השילוח

92 י' גוטפרינד, פריישראל, 1.3.1972.

93 אי"ש, E/1011, עמ' 4 — י' גוטפרינד.

94 י' גוטפרינד — פריי ישראל, 15.3.1972; 'קורפוס פרטיזני', 'בריגדה' וכו' — מושגים השאולים, כפי הנראה, מהמינוח הסובייטי ומטעים מבחינת סדר-הגודל.

95 י' גוטפרינד — פריי ישראל, 15.3.1972.

96 תבע"פ, 9(27), עמ' 16 — הגב' ד'.

97 י' גוטפרינד — יידישע קולטור, 1, ינואר 1969.

98 י' גוטפרינד — פריי ישראל, 22.3.1972.

הראשון⁹⁹. שריפת הכרטסת במשרדי האי"ב וההתנקשות בחיי הולצינגר באותו קיץ מעידים על מהירות התגובה של חוגי המחתרת היהודיים. כפעולת תגמול על הריגת אחד מחברי הקבוצה בהתקלות עם חוליית סריקה גרמנית¹⁰⁰, באוקטובר 1942, הועלו באש בית חרושת שייצור בדים למדים עבור הוועהרמכט, ובית חרושת גדול לייצור קאוצ'וק¹⁰¹.

ב-27.12.1942, בעת ההכנות לפיצוץ פסי-רכבת, נתפסו ונהרגו שניים מחברי הקבוצה — ולדן ואנגלישר. שבוע לאחר-מכן נעצר מפקד הקבוצה הלוחמת — רוכמן¹⁰². הפיקוד עבר לידי יעקב גוטפרינד. בתגובה חדרו לוחמי הקבוצה לביתו של קצין ס"ס גבוה וירו בו ובאשתו. בחוצות בריסל הופיעו מודעות מטעם הממשלה-הצבאי, בהן הוכרז על פרס של חצי מיליון פראנק בלגי לכל מי שיעזור בגילויים ובתפיסתם של 'הרצחים'¹⁰³.

מאמץ לא מבוטל השקיעו אנשי הקבוצה הלוחמת במלשינים, אשר היו לבעיה מטרידה ביותר לכל הגופים המחתרתיים. אמנם '... הם היו מעטים ביותר, אפילו לא מניין אחד'¹⁰⁴, אבל גרמו לצרות רבות: לחטיפות, לשילוח ואף למוות. זיהויו של יהודי על-פי חזונו היה קשה בגלל הדמיון בין היהודים לכלל האוכלוסייה הבלגית. הגרמנים התקשו ביותר בהבחנה בין יהודי לבין בלגי — ארי ונעזרו ביהודים אחדים וברקסיסטים¹⁰⁵. הבולט והמסוכן בין המלשינים היה 'ז'אק מוסר', הוא היהודי איציק גולובובסקי; ניסיונות להתנקש בחייו עלו בתוהו¹⁰⁶. רב היה חלקו של 'ז'אק מוסר' בחשיפת זהותם של יהודים מסתתרים, למרות שהחזיקו בידיהם תעודות-זיהוי 'אריות'¹⁰⁷. הוא נהג לעבור ברחובות ב'קייטשל' (כרכרה), בלוויית סוכני-גיסטאפו ולהצביע, אגב נסיעה, על יהודי עובר ואף נטל חלק בסריקות-לילה ובביקורי-פתע¹⁰⁸. בראשית 1943 נורה המלשין היהודי וקסלמן ואילו הפחד הניס את המלשין אדלר¹⁰⁹. אחד מחברי קבוצת-הלוחמים, יחיאל פסטרנק, הצליח לפגוע במלשין לנדאו ואף לפצעו. הלה אושפז בבית-חולים, שם ניסו הלוחמים לחסלו סופית. בפעולה זו נפל הלוחם לייבקה רבינוביץ ואילו גוטפרינד נפצע ואושפז באותו בית-חולים, אך 'נחטף' משם והועבר למקום מבטחים (24.4.1943)¹¹⁰.

99 אי"ש, 0-2/44, עמ' 2 — וו ל'.

100 י' גוטפרינד — פריי ישראל, 22.3.1972 וכן מ-3.4.1972.

101 שם, 14.6.1972 (למרות כל מאמצי, לא בכל המקרים ניתן היה לקבוע תאריך מדויק: 'באותו חודש', 'שבוע אח'כ', 'מיד לאחר-מכן' וכו').

102 נתפס, נשלח לברנדונק, משם לגרמניה ונספה.

103 י' גוטפרינד — פריי ישראל, 21.6.1972.

104 הנער משה — עמ' 33, 67; אי"ש, E/1011 — י' גוטפרינד.

105 י' גוטפרינד — יידישע קולטור, 3, מרס 1969, עמ' 51.

106 אי"ש, 0-2/44, עמ' 2 — וו ל'; ל' שטיינברג, א', עמ' 129; י' זנדברג — עמ' 13.

107 ל' שטיינברג, א', עמ' 129.

108 י' זנדברג, עמ' 13. לא ידוע גורלו לאחר נסיגת הגרמנים, יש סבורים שהוצא להורג בידיהם במחנה ברנאו.

109 אי"ש, 0-2/43 — מר פ'.

110 אי"ש, 1011 / — י' גוטפרינד.

מלשין אחר, הפרוון וילנסקי, הצליח להערים על אנשי המחתרת; ב־22.2.1943 נכנסו לבית החרושת שלו שלושה לוחמים: וולף וייכמן, שמואל פוטשניק ומושקה רוזנצווייג, איימו עליו בנשקם ותבעו ממנו להפסיק את הייצור עבור הגרמנים. כן הודיעוהו, שהטילו עליו עונש כספי כתשלום כופר. וילנסקי לא איבד את עשתונותו, ובעורמה הזמינם לבוא למחתרת היום, לדבריו, כדי שיהיה סיפק בידיו להכין את דמי־הכופר. למחרת נפלו בידי מארב אנשי הגיסטאפו שהמתין להם במקום. שלושה הלוחמים נחקרו ועונו אך לא הסגירו כל מידע לשוביהם, כולל המידע שהוקצה עבור ראשיהם סך 1/2 מליון פרנקים בלגיים. יום הוצאתם להורג, 9.9.1943 היה לרכים מִבֵּין יהודי־בלגיה ליום זיכרון ועלייה לקברם ב־טִיר־נְסיוֹנֶל, שבבריסל¹¹¹. וילנסקי עצמו ברח עם הגרמנים, אבל נתפס ונורה. כיוון שפעולות המחתרת התבצעו בשטח עירוני, היתה לא פעם הגישה האוהדת אליהם ברחוב הבלגי בבחינת ישועה של ממש ברגעים גורליים, בעיקר בעת מרדפי־רחוב¹¹².

שני מבצעים חשובים, ההתקפות על הטרנספורט העשרים ל־מזרח ועל בית־החולים 'טירלמונט', מהווים נקודת־מפתח להבנת מערכת היחסים הסבוכה שנרקמה בין הול"י, הקבוצה הלוחמת היהודית וארגון ה'מרי המזוין' הבלגי P.A.

הגיסטאפו נהג לרכז את החטופים היהודיים במחנה מאלין. שם הם שהו כאסירים פרק זמן מסוים, בין טרנספורט למשנהו. בטרם משלוח קיבל האי"ב הוראות מקדימות להכנת מנות־מזון עבור הנשלחים. על־פי מספר המנות ניתן היה להעריך את ממדי המשלוח. באפריל 1943 אמור היה לצאת ל־מזרח הטרנספורט העשרים¹¹³. הידיעה על כך הודלפה במהירות הודות למערכת־הקשר המחתרתית שהפעיל הול"י בין מאלין והעולם החיצון. את רעיון ההתקפה על טרנספורט זה הגו כמה ממנהיגי הול"י¹¹⁴. בהתייעצות מסכמת של חברי הול"י הוחלט על פרטי הביצוע. אמנם סביר היה שהתפקיד יוטל על 'אלבין' (כינויו המחתרתי של גוטפרינד), מפקדו של 'Partisans Armee Juifs'¹¹⁵, אולם הלה נפצע כמה ימים קודם לכן בהתקפה על המלשין לנדאו. יושפה פנה אל מפקדיה הראשיים של P.A. — ר' בליגנד וי' טרפבה, שיקחו על עצמם את ביצוע התוכנית. השניים אמנם הסכימו ואישרו את תוכנית ההתקפה על טרנספורט העשרים, אבל לא נאותו לקבל על עצמם את הביצוע או

111 " גוטפרינד — פריישראל, 28.6.1972; 'טיר־נסיונל' — כזכר מרכזית בבריסל, שם נהגו הנאצים להוציא להורג לוחמי־חירות בלגיים. המקום הפך לבית־קברות, ולרחבת טכסי־כבוד ועצרות־זיכרון לגיבורים שנפלו. ב־מורשת', D.1.81: מכתב־פרידה נרגשים של סס פוטשניק ומושקה רוזנצווייג שהצליחו להעביר החוצה לפני הוצאתם להורג.

112 בעיקר בעת מרדפי־רחוב — איו"ש, 0-2/43 — מר פ'; " גוטפרינד — פריישראל, 12.4.1972 וכן מ־26.4.1972.

113 השם הרשמי של מאלין: 'Caserne General Baron Dossin De Saint Georges'. על שער המחנה, על לוח־זיכרון, כתוב: 'מקסרקטין זה הוביל 24,161 יהודים אל מחנות־המוות הגרמניים' (על־פי י' זנדרבג, עמ' 17). בדבר מספרם של משולחי־מאלין אין אחידות דעים וראה לעיל, הערה 35, וכן: ל' שטיינברג, א', עמ' 131.

114 ב' גרפונקלס, עמ' 90.

115 כך אצל ל' שטיינברג, א', עמ' 132.

להטילו על קבוצת גוטפרינד. החומר התיעודי הנוגע להתקפה על הטרנספורט רב ביותר, אולם הסיבות לא־הענותם או סירובם של ראשי ה-P.A. לטות בערפל, ואין בידינו עדות ישירה המציגה את נימוקיהם. האם אמנם נרתעו, משום שסברו כי הזמן העומד לרשותם קצר מדי וכי סבירות ההצלחה קטנה מדי, כפי שטוענת עדות אחת¹¹⁶, או שמא משתקף במרומו בגישה מסויגת זו קיומם של מתחים בין הול"י לבין ה-P.A. למרות הסתייגותם לא מנעו מפקדי ה-P.A. מיושפה את האפשרות לפנות לגופים אחרים לשם ביצוע התוכנית. ועדת־ההכנה פנתה איפוא לקבוצה 'G' ונענתה בחיוב¹¹⁷; התפקיד הוטל על האחים ליפשיץ, אלכסנדר וג'ורג', ילידי העיר קייב. ב־19.4.1943 בוצעה ההתקפה על הטרנספורט העשרים, שיצא ממחנה מאלין בדרכו 'מזרחה'. על מהלך המבצע עצמו מצויות כמה גירסות ומידת הצלחתו שנויה אף היא במחלוקת. על־פי ההערכה המקובלת ברחו כ־600–700 יהודים, מתוכם נתפסו כ־200 איש והיתר נמלטו. עשרות נפצעו ויותר משישים איש נהרגו¹¹⁸.

מאוחר יותר בוצעה גם התקפה על בית־החולים 'טירלמונט', משם חולצו הפצועים, ביניהם גם לוחמים, שהובאו לשם לאחר ההתקפה על הטרנספורט העשרים. היה זה מבצע מסוכן לא פחות, אשר תבע אף הוא קורבנות¹¹⁹.

שני המבצעים עוררו הדים חזקים ברחבי בלגיה ובאירופה הכבושה בכלל. היה זה המקרה היחיד, עד כמה שידועותינו מגיעות, של התקפה על משלוח של יהודים המיועדים להשמדה, ועיתויו המקרי, ביום פרוץ המרד בגיטו וארשה, היה טעון סמליות. מן הנתונים לעיל ניתן להסיק בבירור, כי היתה זו פעולת מרי מזוינת, יוזמה ומתוכננת מראשיתה ועד סופה על־ידי הול"י. ארגון זה נחשב, כאמור, מסגרת־על־יהודית של 'מרי אזרחי', אשר חבריה פעלו בדרך־כלל במקביל לארגוני 'מרי־מזוין' אחרים, והשתייכו לזרמים פוליטיים שונים ברחוב היהודי. כפילות זו יצרה טשטוש תחומים בין מסגרות ההשתייכות השונות; מכאן הקושי בזיהוין של פעולות לוחמה־יהודית מובהקות. מה־גם שעמדת הקומוניסטים ובמיוחד היהודים שבהם נוטה להבליע את האופי היהודי, הן של הול"י (שהיה כאמור כפוף ל-F.I.) והן של ה'באטליון של גוטפרינד' (שהיה כפוף ל-P.A.) ולהציגם כשלוחות פריפרייות נטולות ייחוד של ממש. ואולם הפעולות שתוארו לעיל מעידות בבירור כי שני הארגונים היו ארגונים של מרי־יהודי־מזוין, כלומר — יזמו פעילות לוחמת שניתן לאפיינה כיהודית, הן בגין יוזמיה ומבצעה והן בגין מניעיה ומטרותיה.

116 תבע"פ, קסטה מס' 1770, עמ' 20 — י' גוטפרינד.

117 קב' 'G' — היתה קשורה בשירות־מודיעין ומורכבת מסטודנטים ומסגל־אוניברסיטת בריסל בלבד. וראה: ר' לטובר, עמ' 38.

118 ג' רייטלינגר, עמ' 369–370 — סיפור לא מדויק על הטרנספורט העשרים; וראה בנידון: ר' לטובר, עמ' 101–104, וכן ל' שטיינברג, א', עמ' 130–138.

119 ל' שטיינברג, א', עמ' 138–140; י' גוטפרינד — ילקוט מורשת, ד', עמ' 53–54; ב' גרפונקלס, עמ' 91.

ניסיון להתחקות אחר עקבותיה של ישות יהודית ייחודית במסגרת ארגוני המחתרת הבלגית מעלה תמונה מורכבת למדי: היוזמה להקמת הקבוצה היהודית הלוחמת, שמלכתחילה לא נוצרה בתוך המפלגה הקומוניסטית אלא בפריפריה שלה, הופנתה במהירות לאפיק פעילות מבוקר על-ידי ה'סולידריטט'¹²⁰. הקומוניזם הסובייטי ביטל במרוצת השנים את ההכרה בסקציות לאומיות, ובתקופת מלחמת העולם השנייה הכיר אך ורק בייחוד הלאומי-הטריטוריאלי בלחימה הפרטיזנית. בעקבות הדוגמה הסובייטית אימץ הקומוניזם הבלגי, לפחות באופן רשמי, את ההתעלמות מן הייחוד היהודי. אך למעשה המשיכה שיטת הסקציות הלאומיות להתקיים. בראשית התארגנותן של היחידות הלוחמות בבריסל התפלגו יהודים בין הסקציות השונות של ארגון MOI¹²¹ – 'הרומנית', 'הבסרבית', 'ההונגרית' ו'היהודית'. מאלי מובן שיהודים היו הרוב המכריע גם בשלוש הסקציות 'הטריטוריאליות'-הלאומיות הראשונות, אלא שהיה בהשתייכות לסקציה היהודית משום ביטוי לרצון לפעול ברחוב היהודי ובין יהודים¹²². דבריו של ראש ה-F.I., דמאני, מתארים ככל הנראה את המצב לאשורו ללא נימת הווכחנות שלאחר השחרור:

... בעוקבי ב-F.I. אחר הקמתו והתפתחותו ההדרגתית של ארגון ההתנגדות היהודית יש לי הזכות והחובה להביע הוקרה ורגשי כבוד לאחינו היהודים ולטובים ביותר שביניהם, לפרטיזנים היהודים... מבצעים מסוימים של הפרטיזנים היהודים היו חשובים ומקוריים ביותר¹²³.

המפקד גוטפרינד העיד: '... עד ראשית 1942 עדיין לא היינו עם ה-P.A. רק אז הצטרפנו. ובכל זאת נשארה קצת אוטונומיה – פעילות ברחוב היהודי...'¹²⁴. על מידת האוטונומיה, תהיה אשר תהיה, תעיד גם הקמתה של המעבדה הכימית הנפרדת שתוארה לעיל. בליגנד – מפקד ה-P.A. ציין, בנובמבר 1945, כי גוטפרינד הוא שארגן קבוצה ראשונה של פרטיזנים יהודיים בבריסל, וכי היה מפקדה של המחלקה היהודית הראשונה בקורפוס הבריסלי¹²⁵.

120 "גוטפרינד, הוגה הרעיון, נימנה עם הקומוניסטים היהודים שהגרו לבלגיה כשלהי שנות השלושים, לא התקבלו כחברי מפלגה ממש, בשל חשד ב'כשרותם', שאין המקום לפרט נסיבותיו, ונותרו כקבוצת שוליים. ראה: תבע"פ, קסטה 1770, עמ' 3 – "גוטפרינד. רק הצטרפותם המיידית של חברי ה'סולידריטט' אפשרה לארגון הזעיר לזכות בגיבוי החינוני לקיומו. שם, עמ' 7.

121 ...Main d'Oeuvre Immigre = M.O.I.

122 "גוטפרינד (לעיל, הערה 120), עמ' 5.

123 תבע"פ, קסטה – 1770.

124 תבע"פ, 89(27), עמ' 5 – "גוטפרינד.

125 'מורשת' – D. 1.5013.5. יש לציין כי הקורפוס הפרטיזני בבריסל היה חלש ביותר, ורק הצטרפות היחידה של גוטפרינד כגרעין מלוכד הפכה אותו לבעל כושר קרבי. יש הטוענים, ואולי בצדק, שה'באטליון' והיהודים מיחידות אחרות של ה-P.A. יצרו נוכחות 'ניכרת' מדי בעיר הברירה וה-P.A. העדיף לפזרם ברחבי המדינה לקראת השחרור.

לעומת ניסוח ברור זה חמקנים ומעורפלים מאוד ניסוחיו של יושפה, ממקימיו של הול"י, חבר ה-F.I. וחבר מרכז המפלגה הקומוניסטית, המשקף מן הסתם את הסתייגותה של העמדה הקומוניסטית ה'רשמית':

... אני הייתי מעביר דיווחים מדויקים על הול"י ל-P.A. הול"י בתור שכזה השתתף בכמה פעולות... לא היו קיימות יחידות יהודיות אוטונומיות, אלא שבנסיבות מסוימות ולצורך מסוים היו קיימות, מבחינה לוקאלית, יחידות מזוינות יהודיות... קבוצות P.A. רבות היו מורכבות מיהודים¹²⁶.

ביטוי ארגוני ליחסי תלות וסולידאריות שנתקיימו בין ה'באטליון' של גוטפרינד' להול"י, מהווה התמיכה הכספית שהעניק הול"י לקבוצה זו בנוסף לעזרה רפואית, דאגה למשפחות הלוחמים ובמיוחד למשפחות הנופלים. חובת סיוע זו לא חלה באופן פורמאלי על הול"י, שכן ה'באטליון' היה כפוף ל-P.A. בלבד¹²⁷.

דומה, כי דווקא בשל אופיו היהודי המובהק נשאר ה'באטליון' של גוטפרינד' מצומצם יחסית בגודל¹²⁸. נראה שהדבר נבע מן המדיניות הקומוניסטית, שהסתייגה מהרחבת היחידה. מדיניות זו משתקפת ברורות בוויכוח הפנימי שהתנהל בהול"י, אשר נסב על שינוי מעמדו והפיכתו לארגון 'מרי מזוין'. אבוש ורבר, איש פועלי ציון שמאל, חזר ללא לאות והעלה את התביעה 'של השתתפות יהודית על-ידי יחידות יהודיות מיוחדות ומוכרות על-ידי המרי המזוין'. הוא גם נאבק בעקשנות על הקמתן של יחידות כאלה ועל ההכרה בהן¹²⁹. להשקפה ולתביעות כאלו התנגדו בכל תוקף הקומוניסטים היהודים, אשר היתה להם, כידוע, השפעה מכרעת ב-F.I. מ' מנדלבוים, דמות מרכזית בקרב הקומוניסטים היהודים בבריסל, חזר וטען '... כי יהודים, הרוצים להצטרף ל"מרי-המזוין", יכולים להצטרף ל-P.A. מה גם שברבות מיחידותיו היוו היהודים רוב'¹³⁰. לטענתו 'המרי המזוין' לא יקבל לתוכו קבוצות המורכבות מגרעינים אוטונומיים. זאת ועוד, בשל מצבם המיוחד של היהודים, יחידה נפרדת משלהם תהיה טעות חמורה ביותר¹³¹. בגלל מבנהו המיוחד של הול"י והרצון לשמור על האיזון הדק שבו, לא הגיע הוויכוח לידי הכרעה.

מצב כזה בלבד לא היה מונע מ-"Groupe De Werber" להקים יחידה לוחמת, ברם אין לנו כל סימוכין על איומים בטריקת-דלת ובהתארגנות נפרדת מצדם של פועלי-ציון-שמאל. לכך, ככל הנראה, לא הספיק להם כוחם. מאחורי ורבר לא התייצבו שום 'דיביזיות', לא נוער

126 ר' לטובר, עמ' 103 (עדותיו של יושפה).

127 על בעיות המימון של המרי בבלגיה בכלל, ראה: ב' דוקרמה.

128 ר' לטובר, עמ' 25. S. Yuri, *They Fought Back*, pp. 304–311.

129 בבאטליון היו כ-30–35 לוחמים. יחד עם כוחות העזר השונים, מנו כ-60–70 איש.

130 ל' שטיינברג, א', עמ' 128.

131 ראה הנמקה דומה בפיו של גוטפרינד, המסביר מדוע לא הוכרז ה'באטליון' שלו במפורש כיחידה

יהודית; ר' גוטפרינד, ילקוט מורשת, ט"ו, עמ' 29.

ולא ארגוני-נוער — המועמדים הטבעיים למלא שורות הלוחמים. רובו של הנוער היהודי בבלגיה מצא את דרכו, עוד בשלהי 1942, בטרנספורטים למחנות-המוות, אם על-ידי התייצבות מרצון ואם באמצעות חטיפות. ארגוני-הנוער הציוניים התפוררו כמעט לחלוטין, והגרעינים המצומקים ששרדו השקיעו את מירב המאמצים בחיפוש-דרך לעלייה לארץ-ישראל, ואילו את עקרון המאבק והלחימה במקום, לא אימצו¹³². ורבר ותומכיו היו, איפוא, מודעים למגבלותיהם, והתרכזו בפעילות למען הצלת יהודים במסגרת הול"י. משום כך איפוא נטלו פעילים ציוניים רבים חלק בפעולות הול"י, למרות עמדת הבכורה של הקומוניסטים בתוכו, שכן היה זה הארגון המחתרתי היחיד אשר היה מוכן לקבל עליו את הטיפול בבעיות הספציפיות של היהודים הנרדפים והנחטפים בבלגיה¹³³. פועלי-ציון-שמאל הצליחו, בסופו של דבר, במאבקם להקמת יחידה יהודית לוחמת ואוטונומית. אמנם לא במסגרת ה-F.I., אלא בכפיפות לארגון מחתרת בלגי אחר — ה-M.N.B.¹³⁴. היחידה הוקמה בשלב מאוחר יחסית — באוגוסט 1943¹³⁵:

... מוזר, אנו פועצ"ש, שהיינו חלק מ-F.I., הקמנו את הבריגדה ה-9 במסגרת תנועה אחרת, ה-מ.נ.ב. מתחילה דיברנו על הקמת יחידה יהודית ב-F.I. לא נתנו לנו. גם קבוצת גוטפרינד לא היתה מוכרת כיחידה יהודית! לא נתנו לנו בתור קבוצה יהודית נפרדת! הקומוניסטים לא נתנו¹³⁶!

מנחם קונקובסקי, בכינויו 'מולייר', הועמד בראש היחידה החדשה. בהקמתה ובאיושה נטלו חלק גם ועד-פועלי ציון — ציונים סוציאליסטים, ונציגים שימשי יצחק שאטאן¹³⁷, ואנשי הבריגדה התשיעית החלו באימוני-נשק אינטנסיביים ביותר. יחידת-המודיעין החלה באיסוף מידע ואילו מטה המבצעים — בתיכנון פעולות פיגוע וחבלה. הזמן שלרשותם היה קצר ביותר ובכך מוסבר על ידם ההספק המועט בשטח הלחימה. הכל התרחש במהירות, וחילות בעלות-הברית כבר עמדו בשערי בלגיה. לקראת השחרור השתתפו בסריקות ביערות Soignes, ובטיהור השטח מחיילים גרמניים¹³⁸. בבריטל תפסו אנשי הבריגדה התשיעית את ביתו של דה-גרל, ראש הרקסיסטים בבלגיה¹³⁹, ואת 'מרתף העיניים' — מטה הרקסיסטים

132 עדותו של ורבר (27/א'7/31) משקפת הלך-רוחות אופייני זה: "... ב-1942 — נסעתי לאנטוורפן ונפגשתי עם קבוצה מ"השומר-הצעיר". ישבתי ותבעתי שישתתפו בפעילות. הם לא רצו. הם טענו, שהם מוכרחים לעזוב את בלגיה, להגיע לשווייץ ומשם לארץ-ישראל. ובכלל — הגולה לא מעניינת אותם. מה שיהיה יהיה! הם צריכים להיות מוכנים לעלות ארצה. רובם הצליחו לצאת. מעניין ורצוי להתעמק ולחקור פרשה זו בנפרד.

133 תבע"פ, קסטה מס' 1770 — 'גוטפרינד.

134 'Mouvement National Belgique'

135 ר' לטובר, עמ' 25.

136 תבע"פ, 7/27, עמ' 20/ב' — א' ורבר.

137 ר' לטובר, עמ' 22.

138 תבע"פ, 10/27, עמ' 11 — ה' פומרנץ.

139 לעיל, הערה 137.

שבמרכזה של העיר. לאחר השחרור הועמד בניין גדול זה לרשות היהודים, שהחלו לצאת ממקומות המסתור¹⁴⁰.

הבריגדה התשיעית, יותר משהיתה יחידה לוחמת מסוג 'המרי-המזויץ', דמתה לסוג 'המליציות-הפאטריוטיות' (M.P.), כדוגמת אלו שהתקיימו בצד ה-F.I., דהיינו: מסגרת רחבה המגייסת את כל חבורה לקראת קרבות השחרור. בנתונים שבידינו אין די כדי לעמוד על הגורמים למיעוט פעילותה של יחידה זו, שהתקיימה כשנה לערך. מכל מקום, לכדי 'לחימה יהודית' ספציפית הדברים כמעט שלא הגיעו.

במאבק ל'קידוש-החיים', תוך אמונה שיכלה את אֵימֵי 'המשטר החדש' ויחזיק מעמד עד לשחרורו, השקיע החלק המאורגן בציבור היהודי את כל מרצו, קשריו ותושייתו. בהיותו בעיקרו ציבור של מהגרים ממזרח-אירופה, ידע מחסור ומצוקה זמן רב לפני בוא הנאצים, הכיר את רזי ההסתגלות ולא בחל בשום אמצעים, כדי להישדך בחיים. היתה זו חברה פעלתנית באופיה, ובראשה שיכבת אינטליגנציה, שלא התרחקה מההמונים, אלא העמידה עצמה לשירותם. המנהיגות הדינאמית היתה קשובה לרחשי-הזמן ולצורכי הציבור מתוך תחושת אחריות עמוקה. המהגר היהודי היה חדור בתחושת נבדלותו מן החברה הסובבת. צרפתית או פלמית היו רחוקות מלהיות שפתו והוא דיבר בשפת-היידית וחי את תרבותה, מה גם שמלחמתו שונה היתה, שהרי בראש ובראשונה לחם להישרדותו הפיזית כיהודי. היה זה מרי יהודי מאורגן ואת זאת יש להדייש, כאשר במחקר קיימת הבחנה בין 'מרי יהודי' לבין 'יהודים במרי'. הלחימה היהודית בבלגיה, כפי שניסינו להעלותה, צמחה ברחוב היהודי ונבעה מצרכים יהודיים ייחודיים. משום כך נקטו הבלגים באופן טבעי בהגדרות 'מרי יהודי', 'פרטיזנים יהודים', 'תרומה יהודית'. והעובדות אכן מצביעות על מעורבות יהודית, ביוזמה של גוף-יהודי-מוכר, לשם ביצוע פעולות בעניינים יהודיים. הפעולות שביצעו היו בשטח המחיה היהודי באורח בלעדי. לא ניתן למצוא כל סממן או מניע בלגי-לאומי בפעולות אלה. '... היתה זו קבוצה של פרטיזנים יהודים, המייצגים את הציבור היהודי, המגינים על קיומם ומצילים את כבודם'¹⁴¹.

הנה-כִּי-כן, המיליטאנטיות של דפוסי ההתנהגות של מהגרים יהודים ממזרח-אירופה, על רקע הסולידאריות עם חלקים רבים של האוכלוסייה הבלגית, סייעו להתארגנות לפעולות של הצלה ולחימה יהודיים.

140 י' זנדברג, עמ' 163.

141 תבע"פ, קסטה 1770 — י' גוטפרינד.

רשימת קיצורים

- איו"ש — ארכיון יד ושם' — עדויות.
 מ' אלטשולר — מ' אלטשולר, 'מן המהפכה עד לגמר מלחמת העולם השנייה', בתוך: התפוצה: מזרח אירופה, ירושלים 1976, עמ' 169–211.
 ה' ברנרד — H. Bernard, *La résistance 1940–1945*, Brux 1969
 י' גוטפרינד, יידישע קולטור — י' גוטפרינד, חודש-שריפט פונם יידישן קולטור — פארבאנד. איקוף פארלאג, ניו יורק, 31 — טער יאהר. נומ' 1–3, ינואר 1969.
 י' גוטפרינד, ילקוט מורשת — י' גוטפרינד, 'ההתנהגות היהודית בבלגיה', ילקוט מורשת, ד (תשכ"ה), עמ' 43–55. 'ראשיתה של תנועת ההתנגדות היהודית בבלגיה', ילקוט מורשת, טו (תשל"ג), עמ' 25–32.
 י' גוטפרינד — פריי ישראל — י' גוטפרינד. 30 — יאהר זינט דער ערשטער יידישער פארטיזאנער גרופע אין בעלגיע, פריי ישראל, פברואר-אוגוסט 1972.
 ב' דוקרמה — B. Ducarme, *Le Financement de la Résistance Armée en Belgique 1940–1944*, Brux 1965
 ב' גרפונקלס — B. Garfunkeis, *Les Belges face à la Persécution raciale 1940–1944*, Brux 1965
 ר' הילברג — R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, London 1961
 הנער משה — [מ' פלינקר], הנער משה (יומן), ירושלים תשל"א.
 ר' הרצוג — R. Herzog, *Grundzüge der Deutscher Besatzungsverwaltung in den Ost und Sudost Europäischen Landern Während des II Weltkrieges*, Tublingen 1955
 ו' ובר — W. Weber, *Die Innere Sicherheit in Besetzten Belgien und Nordfrankreich 1940–1944*, Düsseldorf 1978
 ו' וגנר — W. Wagner, *Belgien in der Deutscher Politik Während des II Weltkrieges*, 1974
 ורבר, חוברת זיכרון — אבוש ווערבער — ליום הזיכרון הראשון — הוצא ע"י המשפחה וחברים, תל-אביב 1966.
 י' זנדברג — י' זנדברג, השונא בתוך החומות, תל-אביב 1966.
 י' טבקמן — י' טבקמן, מיינע איבערלעבונגען, תל אביב 1957.
 ל' יחיל — ל' יחיל, מקורות לתרגיל, חיפה חש"ד.
 ר' לטובר — M.R. Lathover, *Témoignages et Documents recueillis entre 1947 et 1951*
 טש' לקלף — Leclef (chachauoine), 'Le Cardinal van Roey et l'Occupation allemande en Belgique', *Actes et Documents*, Brux. 1945
 מורשת — ארכיון מורשת, גבעת חביבה, עדויות וסקירות.
 ע' מנדלסון — ע' מנדלסון, 'פולין', בתוך: התפוצה: מזרח אירופה, ירושלים 1976, עמ'
 א' ניב — A. Neawe, *A History of Underground escape lines in North-West Europe 1940–1945* London 1969
 עבודת גמר — ש' קלס, 'יהודי בלגיה בשואה וגורמים מסייעים בהצלחה; עבודת גמר, ירושלים תשמ"א.
 ל' פוליאקוב — ל' פוליאקוב, 'צורות העמידה היהודית במערב', בתוך: העמידה היהודית בתקופת השואה, דיונים בכינוס יד ושם בירושלים — אפריל 1968, ירושלים תש"ל, עמ' 224–240.
 פ' פרלמן — F. Perelman, *Dans le Ventre de la Baleine*, Brux. 1947

Les Crimes de Guerre — La Persécution Antisémite en Belgique, ed. G. Thone; — פשעי מלחמה —
Minist. de la Justice, Liège 1967

ג' רייטלינגר — G. Reitlinger, *The Final Solution*, London 1968

ל' שטיינברג, א' — L. Steinberg, *Le Comité de Défense des Juifs de Belgique 1942–1944*, Brux. 1973

ל' שטיינברג, ב' — L. Steinberg, *La Révolte des Juifs — Les Juifs contre Hitler 1933–1945*, Paris 1970

מ' שטיינברג — M. Steinberg, *Extermination, Sauvetage et Résistance des Juifs de Belgique*, Brux. —
1979

א' שפאר — א' שפאר, בתוככי הרייך השלישי, תל אביב 1979.

תבע"פ — המדור לתיעוד בעל-פה. המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, ירושלים.